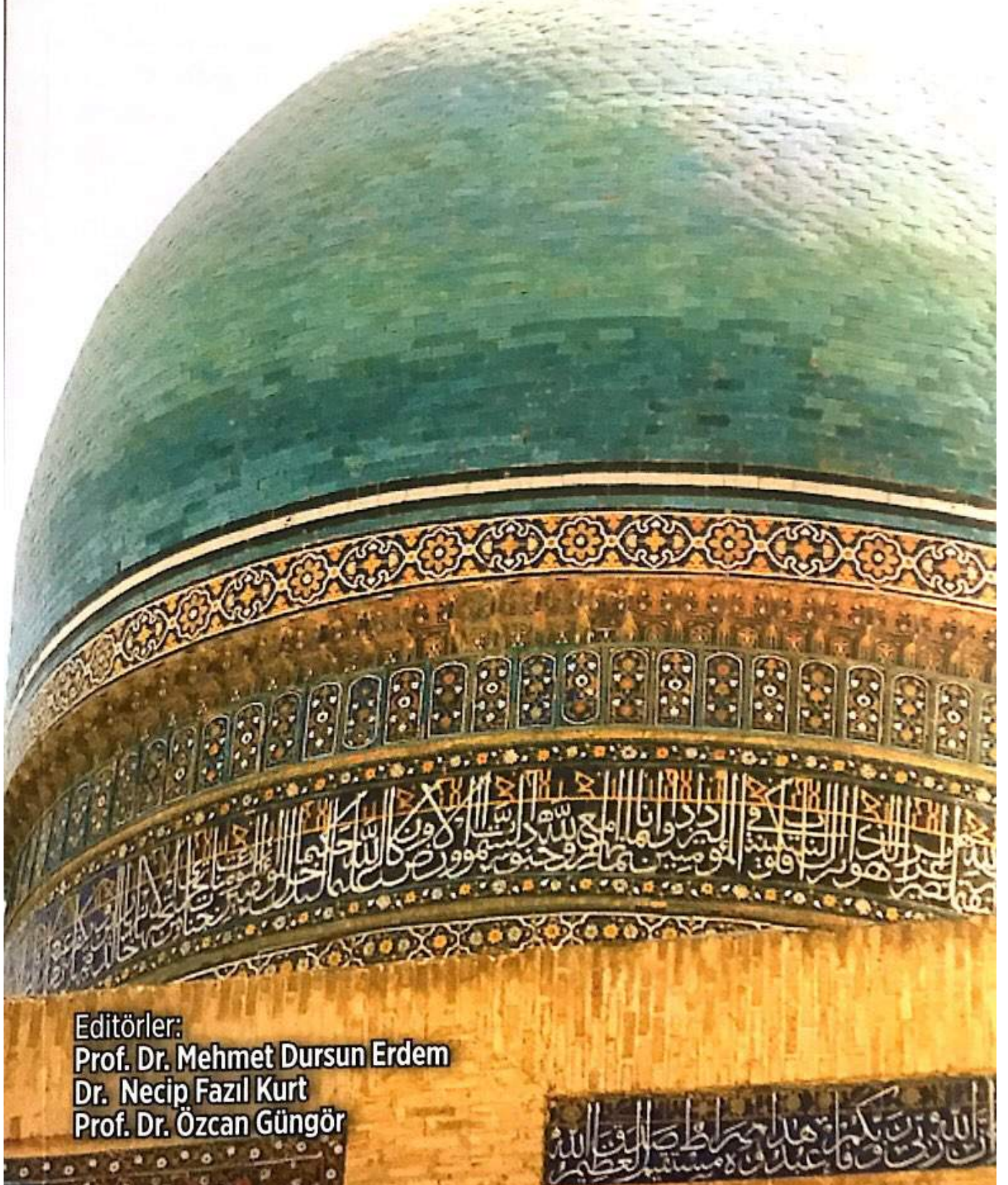

Yitik Hafızanın Peşinde
BUHARA KONUŞMALARI

Editörler:
Prof. Dr. Mehmet Dursun Erdem
Dr. Necip Fazıl Kurt
Prof. Dr. Özcan Güngör

الدرة التي كانت في يد الخليفة العباسي المأمون بن عبد الممنون في بغداد سنة 800م

Yitik Hafızanın Peşinde
BUHARA KONUŞMALARI

Editörler:

Prof. Dr. MEHMET DURSUN ERDEM

Dr. NECİP FAZIL KURT

Prof. Dr. ÖZCAN GÜNGÖR

Yitik Hafızanın Peşinde
Buhara Konuşmaları

Mehmet Dursun Erdem, Necip Fazıl Kurt
Özcan Güngör

Pruva Yayınları

: 17

İnceleme

: 2

1. Baskı

: Haziran 2019

Yayın Editörü

: Eylem Güzel

Sertifika No

: 41826

ISBN

: 978-605-80799-8-4

Kapak

: Pruva

Sayfa Düzeni

: Pruva/Yasin Varış

Baskı

: Ankara Ofset/Tel: 312 3845063

Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir suretle çoğaltılamaz.

Pruva Yayınları

Fevzi Çakmak - 2 Sk. No: 38/10 Kızılay - Ankara

Tel: 0 312 230 40 55 Faks: 0 312 230 40 66

pruvayayinlari.com.tr / iletisim@pruvayayinlari.com.tr

İÇİNDEKİLER

Mâtürîdî Düşüncesinin Teşekkülünde Sosyo-Jeo-Politik Bağlam: Mâverâünnehir (Semerkand ve Buhara) Üzerine Analizler / Recep Önal (Doç. Dr.)	/31
İmâm Mâtürîdî'ye İzafe Edilen Bir Eser: Pendnâme ve Münâcât (Mâtürîdî'nin Nasihatleri)/ Sıddık Korkmaz (Prof. Dr.) & Muhammed Davud Hacızade	/75
İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis-Sünnet Anlayışı / İsmail Hakkı Ünal (Prof. Dr.)	/99
Ebu Hanîfe'nin Tartışma ve Eleştiri Yöntemi/ Metin Özdemir (Prof. Dr.)	/113
Ebu Hanîfe'de Kimlik-Eylem İlişkisi -İman-Amel İlişkisi ve Kebîre Problemi-/ Mehmet Evkuran (Prof. Dr.)	/131
Ahmed Yesevî Düşüncesi'nin Türklerin Din Anlayışı Üzerindeki Etkisi/ Niyazi Akyüz (Prof. Dr.), İhsan Çapcıoğlu (Prof. Dr.)	/153
Türklerin İki Kadim Merkezi Buhara ve Semerkant ile Alakalı Osmanlı Arşiv Vesikaları Üzerine Bir Değerlendirme/ Emin Kırkal (Dr. Öğr. Üyesi)	/171
Sultan II. Abdülhamit'in Mabeyincisi Daruazade Mehmet Emin Bey'in Kaleminden Türkistan/Alev Sınar Uğurlu (Prof. Dr.)	/193
Osmanlı Devleti'nde Özbek (Buhara) Elçilerinin Ağırlanması ve Huzura Kabulleri/ Mustafa Can (Dr.)	/219
Osmanlı Devleti'nde Özbek Tekkeleri/Mustafa Alkan (Prof. Dr.)	/247
I. Dünya Savaşı Sonrası Enver Paşa'nın Kafkasya'ya Hareketi ve Türkistan'daki Mücadelesi/Nursel Gülcü (Dr. Öğr. Üyesi)	/287
Temettuat Defterlerine Göre Anadolu'da Özbek İsimli Köylerin Sosyal ve Ekonomik Durumu/Ertan Gökmen (Prof. Dr.)	/309
Türk Tarih Ders Kitaplarında Özbekistan ve Özbek Türkleri'nin Temsili Üzerine Bir Araştırma/Nuri Köstüklü (Prof. Dr.)	/343
Türk Cumhuriyetleri Devlet Adamlarının TBMM Genel Kurulundaki Konuşmalarında İşledikleri Temel Konular/Nurettin Gülmez (Prof. Dr.)	/361
Buharalı Şeyh Ahmed İlâhî'nin Divanındaki Farsça Şiirleri/Filiz Kılıç (Prof. Dr.)	/421
Özbekistan Cumhuriyeti'nin Özel Gereksinimli Çocuklara Yönelik Eğitim ve Sağlık Politikası / Çiğdem Nilüfer Umar (Dr.) & Onur Yarar (Dr.)	/435

MÂTÜRİDÎ DÜŞÜNCENİN TEŞEKKÜLÜNDE SOSYO-JEO-POLİTİK BAĞLAM: MÂVERÂÜNNEHİR (SEMERKAND VE BUHARA) ÜZERİNE ANALİZLER*

Recep Önal (Doç. Dr.)

1975 yılında Giresun-Dereli ilçesinde doğdu. 1996'da Giresun İmam Hatip Lisesinden, 2001'de Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2007'de Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelâm Anabilim Dalında yüksek lisansını, 2013 yılında aynı Üniversitede Kelâm Anabilim Dalında *Mâtürîdî'ye Göre İslâm Dış Dinler* isimli teziyle doktoraasını tamamladı. 2009'da Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olarak Norveç/Oslo Büyükelçiliği bünyesinde beş yıllığına din görevlisi olarak görev yaptı. 2013 yılında Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalına yardımcı doçent olarak atandı. Sahasıyla ilgili araştırmalar yapmak üzere dört ay (Ocak-Nisan 2014) Ürdün/Amman'da bulundu. 2018 yılında doçentlik kadrosuna atanan Önal, hâlen Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Başkanı olarak görevini sürdürmektedir.

31

* Bu bölüm, III. Uluslararası Din ve Toplum Sempozyumu'nda (INCSOS 17-21 Ekim 2018 Buhara) sözlü olarak sunulan "Mâtürîdî Düşüncenin Teşekkülünde Sosyo-Jeo-Politik Bağlam: Mâverâünnehir (Semerkand ve Buhara) Üzerine Analizler" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir.

Mâverâünnehir, çeşitli din, mezhep ve medeniyetlere ev sahipliği yapmış, bu sayede en büyük dinî ve fikrî kesişim noktalarından biri olma özelliği kazanmış bir bölgedir. Ayrıca İslâm medeniyetinin kuruluşunda ve sonraki dönemlerde Sünnîliği müdafaa eden pek çok ilim adamlarıyla da müstesna bir mevkie sahiptir. Bilhassa Semerkand ve Buhara gibi kültür merkezlerinde dinî ve aklî ilimlerde kaydedilen gelişmelerle, X. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasının parlayan yıldızı hâline gelmiştir. Özellikle Sâ mânîler döneminde (874-999) Türklerin İslâm dinini benimsemelerinde, Türk-İslâm kültürünün temellerinin atılmasında önemli bir rol oynamıştır. Diğer taraftan bu coğrafya, İslâm çatısı altında ortaya çıkan Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at mezheplerine de ev sahipliği yapmıştır. Fakat bölgede hâkim konumda olan mezhep genelde Ehl-i Sünnet özelde Hanefî-Mâtürîdîlik olmuş, dinî ilimler Ebû Hanîfe'nin fikrî temelleri üzerine inşa edilmiştir. Özellikle Semerkand ve Buhara'da belirleyici olan Hanefîler, medreselerde sonraları Mâtürîdî kelamına temel teşkil edecek Hanefî inanç esaslarının öğretilmesinde büyük katkı sağlamışlardır. Bu bakımdan bu coğrafyada Sünnî kelâm, Semerkand ve Buhara merkezli olarak Hanefîler tarafından temsil edilmiştir.¹ Onlar sayesinde bu topraklarda pek çok Hanefî otorite ortaya çıkmıştır. Bunların ilk temsilcileri de Sünnî kelamının kurucularından İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) ve talebeleri olmuş, Hanefî-Sünnî akidenin teşekkülüne, sistemleşmesine ve yayılmasına öncülük etmişlerdir. Bu bakımdan bu coğrafyanın en temel özelliklerinin

1 Ebû'l-Muin en-Nesefî (ö. 508/1114) de bu duruma dikkat çekmiş, Mâtürîdî mezhebinin bu bölgede ortaya çıktığına işaret ederek, Semerkand, Horasan, Merv, Belh ve diğer şehirlerin tamamında yayıldığına dikkat çekmiştir (Ebû'l-Muin en-Nesefî, Tebsiratü'l-Edille, nşr. Hüseyin Atay, DİB Yay., Ankara 2004, I, s. 468).

den biri İslâm inancının sistemleştirilmesinde hayati öneme sahip olan Mâtürîdî Kelam Ekolü'ne ev sahipliği yapmasıdır.

Bölgenin bir diğer özelliği ise bu coğrafyada yetişen âlimlerce Hanefî-Mâtürîdî geleneği savunmak amacıyla yazılan temel eserlerin önemli bir kısmının yine burada yazılmasıdır. Bu eserler, Hanefî-Mâtürîdî ekolünün bölgede yaşayan Müslümanların mezhebi haline gelmesinde ve Türk İslâm düşüncesinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Öte yandan Kur'an'ın Mekke'de indiği, Mısır'da okunduğu, İstanbul'da yazıldığı ve Maveraünnehir bölgesinde, özelde de Semerkand'da anlaşıldığı ifade edilerek bu bölgenin İslam düşüncesinin teşekkül sürecinde oynadığı önemli role işaret edilmiş, Şam, Endülüs, Bağdat ve İstanbul'un yanı sıra Semerkand'ın da İslam'ın medeniyet başkentlerinden biri olduğu ifade edilmiştir.²

Bu bölümde yukarıda teorik zeminine dikkate çekmeye çalıştığımız bilgiler doğrultusunda İslam düşünce tarihi bakımından hayati öneme sahip Mâverâünnehir bölgesinin Mâtürîdîliğin teşekkül sürecinde sağladığı katkılar ile jeo-sosyo-politik durumu ele alınacaktır.

Mâverâünnehir'in Jeo-Politik Durumu

Mâverâünnehir bölgesine İslâm öncesi dönemde Turan, Türkistan, Eftalitlerin ya da Haytalların yurdu gibi çeşitli isimler verilmiştir. Emevî Devleti'nin Horasan valisi Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715) liderliğinde Müslüman Araplar tarafından fethedilince, bölgeye İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları Arapça asıllı bir terkip olan ve "nehirin arkasında, nehrin ötesinde bulunan yer" anlamına gelen Mâverâünnehir ismini vermişlerdir. Bölge bundan sonra da günümüze kadar hep bu isimle

² Şaban Ali Düzgün, "Mâtürîdî'nin Kur'an Yorum Yöntemi", Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası, ed. Şaban Ali Düzgün, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2011, s. 11.

anılır olmuştur.³ Coğrafi bir terim olarak Mâverâünnehir, Seyhun ile Ceyhun nehirleri arasında kalan bölgeye karşılık gelir. Bölgenin isimlendirilmesinde ve sınırlarının tespit edilmesinde bugünkü Türkistan sınırları içerisinde bulunan Ceyhun nehri önemli rol oynamıştır. Nitekim Ceyhun nehri esas alınarak, nehrin doğu tarafındaki bölge için Mâverâünnehir, batı tarafı için de Horasan ismi kullanılmıştır.⁴ Ayrıca tarihî süreç içerisinde bölgenin sınırlarında her dönemde değişiklikler olduğu için klasik İslâm coğrafyacılarının eserlerinde, coğrafi sınırlarının nereye kadar uzandığına ilişkin birbirinden farklı bilgiler verilmiştir.⁵ Bölge günümüzde Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tâcikistan, Türkmenistan, İran ve Afganistan arasında paylaşılmış durumdadır.

34

Mâverâünnehir'in en önemli yerleşim merkezleri arasında Semerkand, Buhara, Tirmiz, Nesef (Nahşeb), Taşkent (Şâş), Fergana ve Nesâ şehirlerini sayabiliriz. Bu şehirler, Horasan'ın şehirleri ile hem ilmî ve fikrî olarak, hem de sosyal hayatın gereksinimleri açısından devamlı bir ilişki içinde bulunmuştur. Bu nedenle Mâverâünnehir, muhtemelen Ceyhun sınır alınmak suretiyle, müstakil bir coğrafi bölge telakki edilmesine

3 Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsım fi Ma'rife-ti'l-Ekâflm*, nşr. M. J. De Goeje, E.J. Brill, Leiden, New York 1906, s. 284; Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mukema'l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, V, 45; Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni: Samaniler Devleti*, Yeditepe, İstanbul 2007, s. 24.

4 Wilhelm Barthold, *Orta Asya Türk Tarihî Dersleri*, haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yay., Ankara 2004, s. 55; Zekâ Velidî Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981, I, s. 36.

5 Bununla birlikte bölgeyi çok yakından tanıyan el-İstahrî'nin (ö. 346/957) belirtmiş olduğu sınır değerlerine göre daha belirgin ve dikkat çekicidir. Ona göre Mâverâünnehir: Doğuda Hotelî içine alan Fâmir (Pamir) ve Raşî'tan bir hattı müstakim üzere Hint topraklarına dayanan; batıda Güz (Oğuz) ve Karluk (Harluc) ülkelerinden başlayarak kavis halinde Taraz (Talas) sınırından geçerek Fârab, Baskent, Semerkand, Buhara ve Hârizm de dâhil olmak üzere Aral gölünde biten, kuzeyde bir çizgi halinde Karluk Türklerinden, yani Fergâna'nın en uzun muntakasından başlayarak Talas'a kadar devam eden ve güneyden düz bir doğrultuda Bedehşandan itibaren Hârizm (Harzem) gölüne (Aral gölü) kadar uzanan Ceyhun nehrinin kuşattığı bölgedir (Ebû İshak Muhammed el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, yy., Kahire 1961, s. 161).

rağmen siyasî açıdan, güney-batı komşusu Horasan ile birlikte düşünülmüş hatta ona dâhil edilmiştir.⁶

Mâverâünnehir bölgesi ilk çağlardan beri Türklerin anayurdu olan Türkistan'ın en önemli stratejik parçasını oluşturmaktadır. Bölgedeki şehirlerinin neredeyse tamamı İslâm dünyasının en önemli ilim ve kültür merkezi olarak Müslüman topluma hizmet etmiştir. Eski çağlardan itibaren tarımsal hayatın izlerini taşıyan bu coğrafya ılıman iklimi ve tarıma elverişli topraklarıyla yoğun bir nüfusa sahiptir. Tabiat güzellikleri, bereketli toprakları, temiz suyu ve hoş havası ile yaşamaya uygun cazip bir bölgedir.⁷ Kaynaklarda da şehrin tarımda ileri gittiği, hatta son derece zengin bir tarım kültürüne sahip olduğu, her türlü tarım ürününün bol miktarda yetiştirildiği, her tarafın bağlık bahçelik olduğu ifade edilir. Tarım alanında görülen bu çeşitliliğin en önemli nedeni olarak da Mâverâünnehir'de gelişmiş olan kanal sisteminin mevcudiyeti gösterilir.⁸ Bu coğrafyanın önemli bir bölümünü ise Soğd bölgesi oluşturur. Bölge, Mâverâünnehir'nin en önemli tarım ve ticaret merkezini teşkil eder ve Buhara'nın doğusundaki Debûsiye'den Semerkand'a kadar uzanan coğrafyayı içine alır. Soğd bölgesi günümüzde Özbekistan'ın sınırları içerisinde. Bölgesinin en önemli ilim ve kültür merkezleri arasında Semerkand, Buhara, Nesef, Baykent ve Belh gibi şehirler gelir.⁹

Mâverâünnehir, doğulu ve batılı seyyahlar tarafından "cennet" diye telakki edilen bir mevkide bulunmanın yanında

6 Nitekim Mâverâünnehir bazı müellifler tarafından, coğrafi açıdan da Horasan'ın bir bölgesi olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte Horasan bölgesi daha çok İran'ın doğusundan başlayarak Ceyhun Nehri'ne uzanan bölge olarak tanımlanmıştır (Hamevi, *Mu'cemü'l-Buldân*, II, s. 350; V, s. 45; Pierr Huard, "Horasan", *MEB İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul 1964, V, s. 560).

7 Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibi b. Havkal, *Sûretü'l-Arz*, Dâru Mektebeti'l-İmiyye, Beyrut 1992, s. 384; a.mlf., *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, E.J. Brill, Leiden, New York 1872, s. 335-336.

8 İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 385; Hans Heinrich Schaeder, "Semerkant", *MEB İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul 1980, X, s. 469.

9 Wilhelm Barthold, "Soğd", *MEB İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul 1964, X, s. 737.

tarihî bakımdan da eski bir geçmişe sahiptir.¹⁰ Bölge, Türk ülkelerinden yapılan köle ve hayvan ticaretinin önemli noktalarından birini teşkil etmesi, Hindistan, Orta Asya ve Çinden gelen tarihî ticaret yollarının ana güzergâhı üzerinde ve batıya açılma noktası olması sebebiyle İslâm dünyası için de her zaman büyük bir öneme sahip olmuştur.¹¹ Söz konusu ticaret yolları, dinlerin yayılmasında, birçok yabancı kültür ve medeniyetin yerleşmesinde ve bölge insanının iktisadî refah ve ekonomik kalkınmasında önemli derecede rol oynamıştır. Bu ticaret yollarından en önemlisi Çin'in ipeğini ve diğer ticarî ürünlerini batıya sevk eden ünlü İpek Yolu'dur. Bu yol üzerinde bulunan Semerkand, Buhara, Cüzcan, Fârab, Hârizm, İsficab, Merv, Nesef, Taşkent ve Kaşgar gibi birçok şehir bu ticaret yolu sayesinde ticaret merkezi haline gelmiştir.¹² Hatta bazı kaynaklarda Semerkand ve Buhara şehirleri için "İslâm'ın Kubbesi", dünya cennetlerinin en önde geleni" şeklinde övücü ifadeler kullanılmıştır.¹³ Mâverâünnehir'de ticaretin gelişmesi, doğal olarak şehirleşmenin gelişmesine de imkân vermiştir. Söz konusu şehirler özellikle Sâmânîler döneminde (M. 874-999) birer ilim ve kültür merkezi haline gelmiş; yollar, kaleler, camiler, okullar, hamamlar, kervansaraylar, mescidler, ribatlar, tekke ve zaviyeler ile çeşitli hayır kurumları inşa edilmiş, buralarda sosyo-kültür hayat canlılık kazanmıştır.¹⁴

Mâverâünnehir'in siyasî tarihi bölgeye dışarıdan yapılan müdahale ve istilâlara bağlı olarak gelişmiştir. M.Ö. II. bin-yılda Arî kavimlerin göç ve iskânına sahne olan bölgeye önce

¹⁰ Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, V, s. 47.

¹¹ Wilhelm Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz. H. Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu ve Basımevi, Ankara 1990, s. 88; Usta, Türüderin İslâmlaşma Serüveni, s. 25.

¹² Richard C. Foltz, İpek Yolu Dinleri, trc. Aydın Aslan, Medrese Yay., İstanbul 2006, s. 13, 23; Usta, Türüderin İslâmlaşma Serüveni, s. 487.

¹³ Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, V, 47; Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", Diyanet İslâm Ansiklopedisi, TDV Yay., Ankara 2003, XXVIII, s. 178.

¹⁴ Harun Günay-Önver Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Rağbet, İstanbul 2007, s. 282.

M.Ö. IV. yüzyılda Pers Devleti, daha sonra Büyük İskender'in kısa süreli hâkimiyetinin ardından Baktriya Krallığı hâkim olmuştur. M.Ö. II. yüzyılın başlarından itibaren Orta Asya'dan gelen kavimlerin istilâsına uğrayan bölge, Kuşan Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. M.VI. yüzyılın ortalarına kadar Eftalitler (Akhunlar), bu devletin yıkılmasının ardından M. 565 yılında da Batı Göktürk Devleti'ne bağlanmıştır.¹⁵ Bölge Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce sınırlı bir alanda hüküm süren yerel hükümdarların hâkimiyeti altında kalmıştır. Göktürk egemenliğinin zayıfladığı bir dönemde fetihlere başlayan Müslümanlar, bu yerel hükümdarlarla karşılaşmış ve savaşmıştır.¹⁶

Asli unsurunu Türklerin oluşturduğu Semerkand, Buhara, Taşkent, Baykent, Uşrusene, Fergâna vb. şehirlerle, etraflarında bulunan küçük devletleri içinde barındıran Mâverâünnehir bölgesine farklı zamanlarda Müslümanlar tarafından akınlar düzenlenmiştir. Bu nedenle Müslüman Araplarla Türkler arasındaki ilk ilişkiler de askeri yönden olmuştur. Dört halife döneminden itibaren başlayan fetih hareketi, Türklerle Arapların ve dolayısıyla da bölgede İslâm'ın tanınmasına ve yayılmasına imkân vermiştir ki ilk planda bu, savaşlar yoluyla gerçekleşmiştir.¹⁷

Bilindiği üzere Müslümanların ilk doğu seferleri Hz. Ebû Bekir döneminde M. 633 yılında olmuştur. Hz. Ömer döneminde (M. 637) ise Kadisiye (M. 636), Celûla (M. 637) ve Nihavend (M. 642) savaşlarında Sâsânîler'le yapılan mücadelede Müslümanlar galip gelmiş, bunun neticesinde Sâsânî İmparatorluğuna son verilmiştir. Adı geçen devletin yıkılmasıyla bütün İran toprakları, Horasan ve Mâverâünnehir topraklarının

15 Özgüdenli, "Mâverâünnehir", s. 178.

16 Aykut Özbayraktar, Abbasilerin İlk Döneminde Mâverâünnehir, basılmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2014, s. 13.

17 Günay-Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, s. 250.

fethi için İslâm ordularının önündeki engel ortadan kaldırılmıştır.¹⁸ Müslümanların fetih hareketleri Nihâvend meydan savaşında Sâsânilerin yıkılması üzerine, Hemedân, Kazvîn, Rey, Azarbeycân, Merv, Belh ve Nisâbur dâhil bütün Horasan'ın fethiyle devam etmiştir (M. 641-642). Kirman, Mekrân ve Sîstân da yine Halife Hz. Ömer zamanında (M. 643) fethedilmiştir. Bu şehirlerin İslâm topraklarına dâhil edilmesi ile İslâm devletinin doğudaki sınırları Mâverâünnehir'e kadar uzanmıştır. Bu fetihler neticesinde Türkler ile Araplar arasında ilk ilişkiler Hz. Ömer zamanında M. 644 yılında İslâm orduları komutanı el-Ahmed b. Kays'ın Ceyhun nehri etrafına düzenlemiş olduğu akınla başlamıştır. Bu fetih hareketleri Halife Hz. Osman zamanında da devam etmiştir. Ancak Müslümanların Mâverâünnehir'i fethetmesi ise Emevîler döneminde gerçekleşmiştir. M. 705-715 yılları arasında Semerkand, Buhara ve Fergana gibi şehirler fethedilmiş,¹⁹ Muâviye döneminde söz konusu fetihler bütün Horasan ve Mâverâünnehir'in İslâm hâkimiyetine girmesiyle sonuçlanmıştır. Türkler ile Araplar arasındaki asıl münasebetler de bu dönemde başlamıştır.²⁰ Emevîler dönemi İslâm ordularının Mâverâünnehir ve dolaylarına sık sık akınlar yaptıkları bir dönem olmuştur. Bölgeye yönelik İslâm fetihleri, VII. yüzyılın son çeyreğinde hız kazanmış ve ancak bir sonraki yüzyılın ortalarında tamamlanabilmiştir.²¹

¹⁸ Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni*, s. 40.

¹⁹ Yılmaz Öztuna, *İslâm Devletleri: Devletler ve Hanedanlar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, I, s. 80, 108; M. Hanefi Palabıyık, "Hindistan Tarihinde ve Hindistan'ın İslâmlaşmasında Türklerin Rolü ve Katkıları", *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyet'e Katkıları Sempozyumu*, ed. İ. H. Göksoy, SDU İlahiyat Fakültesi, Isparta 2007, s. 91-92.

²⁰ Osman Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *TÜRKLER*, ed. Hasan Celal Güzel v.dğr., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, IV, s. 294; Hakka D. Yıldız, "Samaniler", *DGBİT, Kompassan Yay., Konya* 1994, VII, s. 27.

²¹ Peter B. Golden, "Orta Asya'da İslâmiyet'in İlk Dönemleri ve Karahanlılar", *Erken İç Asya Tarihi*, trc. Halil Berktaş, der. Denis Sinor, İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 460.

Mâverâünnehir halkının fetihlerden önceki hayatının esas özelliği, arazi sahibi aristokratların hâkimiyetine karşı İran'da olduğu gibi dengeyi sağlayacak bir taht bir mabed ittifakının, yani kuvvetli bir monarşik güç ile ruhban sınıfı nüfuzunun olmamasıydı. Mahalli hükümdarlar ileri gelen asilzadelere meydana geliyordu. En kuvvetlileri bile, tebaaları gibi dihan diye anılıyordu.²² Ayrıca bölgenin büyük ticaret şehri olan Semerkand, Buhara, Kuça, Kaşgar ve Hotan'da kabileler halinde göçebe hayatı süren Türkler, Soğdlular, Rumlar, Yahudiler ve Çinlilerden oluşan kozmopolit bir halk bir arada yaşıyordu.²³ Bölgede Türkler hâkim unsuru oluşturmakla beraber aralarında siyasî bir birlik mevcut değildi. Küçük beylikler halindeydiler ve müstakil hareket ediyorlardı. Üstelik ülke, hem etnik ve hem de din bakımından bir birlik arz etmiyordu. Böyle bir siyasî teşkilat altında kelimenin tam manasıyla bir devlet dininden de bahsedilemezdi. İran'da olduğu gibi Mâverâünnehir'de de hâkim sınıfın dini Zedüştilik olduğu halde İran'da cezalandırılan Mecûsîlik, Maniheizm ve Mazdeizm gibi din ve mezheplere bağlı olanlar ile Budizm'e, Yahudiliğe ve Nestûri Hıristiyanlığına mensup cemaatler de Mâverâünnehir'de emin bir sığınak buluyorlardı.²⁴ Bölgenin bu kadar dağınık bir manzara arz etmesinin başlıca sebepleri, Göktürk Devleti'nden sonra bir daha bütün Türkleri bir siyasî birlik halinde birleştiren devletlerin kurulamamış olması; sahanın genişliği ve çeşitli din ve kültürlerle ayrı ayrı temaslarda bulunmaları ve nihayet Türklerin bütün dinlere karşı gösterdiği müsamaha ile izah edilebilir. Göktürk Devleti'nin yıkılışından sonra Türk

22 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 195.

23 Golden, "Orta Asya'da İslâmiyet'in İlk Dönemleri ve Karahanlılar", 460; Mustafa Demirci, "Türk İslâm Medeniyetinin İkinci Dalgası: Orta Asya'da Gelişen Bilim ve Düşüncenin Dinamikleri", *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyet'e Katkıları Sempozyumu*, ed. I. H. Göksoy-N. Durak, SDÜİF Kitapevi, Isparta 2007, s. 79.

24 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 195; Günay-Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, s. 253, 258.

dünyasının şark ve garp uçlarında ancak Uygurlar ve Hazarlar küçük bir siyasî varlık olarak mevcudiyetlerini muhafaza edebilmişlerdi.²⁵ Her halükârda, İslâm orduları bu bölgelere geldiklerinde, böylesine farklı dinlere mensup insanlar onlara karşı dinî bakımdan organize bir tepki gösterememişlerdi. Görüldüğü gibi Müslümanlar bölgeye geldiklerinde karşılaştıkları güçler, gerek siyasî ve gerekse dinî bakımdan birbirinden ayrılan ve devamlı olarak birbirleriyle savaşılan çeşitli küçük emirliklerden ibaretti. Bu durum bölgenin İslâm ordusu tarafından fihmedilmesini kolaylaştırmıştır.²⁶

İslâm ordularının Orta Asya'daki esas başarıları Horasan valiliğine atanan Kuteybe b. Müslim'in döneminde (M. 705-715) gerçekleşmiştir. Bir dizi savaşlar neticesinde Mâverâünnehir'i tümüyle ele geçirmeyi başaran Kuteybe'nin yaptığı fetih hareketlerine rağmen, bu dönemde Türkler arasında İslâm dini çok itibar görmemiştir.²⁷ Buna rağmen Kuteybe b. Müslim ile birlikte bölgenin Müslümanların eline geçişi, hem Türk hem de İslâm tarihi için adeta bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Bu döneme topluca bakıldığında Emevîler dönemi boyunca sürdürülen fetih siyaseti, bölgeden daha çok ganimet elde etme ve Arap milliyetçiliği üzerinde odaklandığından bu dönemde İslâm'ın bölgede ve özellikle Türkler arasında yayılışının olumsuz biçimde etkilendiği söylenebilir. Nitekim bu dönemde Türklerin İslâm'ı kabulü büyük gruplar halinde değil münferit ihtidalar veya küçük toplulukların Müslüman olması şeklinde gerçekleşmiştir.²⁸ Şüphesiz bunda Emevî idarecilerinin, özellikle de Horasan'a gönderilen Emevî valilerinin

25 Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken, İstanbul ts., s. 21; a.mlf., "Türkler ve İslâmiyet", s. 293.

26 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 197; Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci: Bulhârâ Örneği*, Fecc, Ankara 2008, s. 105-106.

27 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, s. 40; Toğan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, I, s. 55.

28 Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, s. 128-129; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, TDV Yay., Ankara 2009, s. 57.

izlediği baskıcı, ezici ve müsamahasız bir tarzda devam eden tutumlarının önemli rolü olmuştur.²⁹ Çünkü Emevî idaresinin takip ettiği siyaset ve valilerin haksız uygulamaları bölge halkı üzerinde büyük bir menfi tesirin oluşmasına neden olmuştu. Mâverâünnehir bölgesinde ve diğer bölgelerde İslâm'ı kabul etmiş insanlardan cizye ve haraç alınımına devam edilmesi, Arap olmayanlara karşı ikinci sınıf insan muamelesi ve ordu içerisinde ayırım yapılması gibi hususlar bu isyanın nedenleri arasında sayılmaktadır. Diğer taraftan fethedilen yeni bölgelerde İslâm'ı kabul eden Arap olmayan unsurlar, hem yöneten kesim, hem de Arap kamuoyunda mevâlî olarak adlandırılmış ve idarî, siyasî, ekonomik ve sosyal olarak hayatın her alanında ikinci sınıf vatandaş gibi görülmüşlerdi.³⁰ Emevîlerin mevâlîye uygulamış oldukları ekonomik politika ve Arap üstünlüğüne dayalı bu tutumları, onlara karşı başlatılan muhalefeti güçlendirmiş, Emevîler'in yerine Abbâsîler'i iktidara getirmiştir. Abbâsîlerin iktidara gelmesi ise, gerek haksızlığa ve zulme uğrayanlar gerekse din kardeşleriyle eşit seviyede olmayı arzu eden mevâlî için bir umut ışığı olmuştu.

Netice olarak İslâm tarihinde Emevî yönetimi, birçok milleti hükmü altına almışsa da, yukarıda zikredilen sebeplerden ötürü bunlar arasında gerçek bir bağ kurmayı başaramamış, Müslümanlar arasında eşit hak ve sorumluluklara dayanan bir idare oluşturamamıştı. Abbâsîler ise izledikleri politika sayesinde diğer Müslüman milletlerin desteğini alarak Emevîlere karşı üstün başarı sağlamıştı. Bu başarılarının temel nedeni ise Emevîler'in Arap milliyetçiliğine dayanan bir yönetim anlayışına sahip olması; Abbâsîler'in ise bunun aksine halkı Arap olmayan vilâyetler ile halkı Arap olan vilâyetleri eşit haklara sahip kılacak bir yönetim kurmayı amaç edinmiş olmalarıy-

29 Turan, "Türkler ve İslâmiyet", s. 294.

30 Osman Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", GÜÇİFD, Cilt. 2/3, 2003, s. 6.

42 di.³¹ Abbâsîler'in başa geçmesiyle de artık İslâm dünyasında yeni bir devir açılmıştı. Çünkü Abbâsîleri iktidara getiren devrim, yalnızca siyasal bir değişiklik değil aynı zamanda yeni bir zihniyet yapısını da ifade ediyordu.³² Bu nedenle hilâfetin Emevîler'den Abbâsîlere geçişini yalnızca bir hanedan değişikliği olarak düşünmek ve hilâfet merkezinin Şam'dan Bağdat'a taşınması gibi telakki etmek, Abbâsîlerin devletin temel politikasında yaptığı değişiklikleri görmemek anlamına gelir.

Emevîler yönetimine tepki biçiminde ortaya çıkan Abbâsîler ile birlikte İslâm devletinin iç ve dış politikasında önemli değişiklikler olmuştu. Her şeyden önce Emevîlerin takip ettiği politika terk edilmiş ve onun yerini Müslüman olan herkese eşit haklar tanınmış, idaredeki olumsuzluklar olabildiğince giderilmeye çalışılmıştı.³³ Yeni dönemde, Arapların dışındaki diğer milletlere uygulanan siyaset değişmiş, Türk bölgelerine yapılan akınlar yavaşlamış, bazen tamamen durmuştu. Müslüman olanlardan cizye alınması kaldırılarak adaletsizlik önlenmişti. Bu olumlu gelişmeler neticesinde özellikle Türk-Arap ilişkileri düzelmiş, iyi bir mecraya girmiş, bu suretle de Türkler arasında İslâm'ın yayılması daha da hızlanmıştı. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki tüm bu olumlu gelişmelere rağmen bu dönemde Türk yurtlarında kitle halinde İslâm'a giriş pek olmamıştır. Türkler arasında İslâm'ın yayılarak geniş kitlelerin ihtidasına dönüşmesi ancak Orta Asya'da İranlı Samanoğulları'nın hâkimiyet döneminde (M. 874-999) gerçekleşmiştir.³⁴

Abbâsîler'in gelişiyle, İslâm tarihinde gerçek manada Arap devleti son bulmuş ve Abbâsîler adı altında, Arap olmayan

31 Barthold, İlk Müslüman Türkler, trc. M. A. Yalman v.dğr. Örgün Yay., İstanbul 2008, s. 126; Yazıcı, İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, s. 61.

32 Golden, "Orta Asya'da İslâmiyet'in İlk Dönemleri ve Karahanlılar", s. 463.

33 Halkı D. Yıldız, "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü", Müslüman Türk Devletleri Tarihi, haz. İbrahim Kafesoğlu v.dğr., ISAR yay., İstanbul 1999, s. 28; Yazıcı, İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, s. 61.

34 Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 227; Günay-Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, s. 282.

Müslümanların hâkim olduğu yeni bir devlet başlamıştı. Halife Emin devrine kadar (M. 809-813) Arap unsurun elinde kalan saltanat, bu dönemden sonra nüfuz planında da el değiştirmişti. Abbâsi halifesi Me'mûn devrinde (M. 813-833) İranlıların, Mu'tasım'dan (M. 833-842) sonra da Türklerin eline geçmişti. Yaklaşık iki asır Türk unsurunun tesiri altında kalan Abbâsi devleti, yıkılışına yakın tarihlerde yeniden Şii-İran nüfusuna girmişti.³⁵ Merkezî idare üzerindeki bu tesir, özellikle uzak eyaletlerdeki siyasî çözülmeye neden olduğundan, halifeler zaman zaman devletin topraklarını buraların valilerine tevdi etmek zorunda kalmışlardı. Bu nedenle Abbâsiler dönemini siyasî yönetim bakımından iki ana devreye ayırabiliriz. Bunlardan birincisi, merkezî otoritenin yönetime tek başına hâkim olduğu devredir. IX. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan ikinci dönem ise, merkezî otoritenin ve bu arada Hilâfetin giderek zayıflaması ve özellikle de merkezden uzak yörelerde siyasal kopmalarla birlikte yeni bir takım hükümdarlıkların oluşmaya başladığı bir evredir.³⁶ Türklerin Müslüman olmasında bir dönüm noktasını teşkil eden Talas meydan muharebesi (M. 751) bu ilk dönemde gerçekleşmişti. Talas savaşında Türkler, Abbâsiler tarafını tutmakla yalnız muharebenin neticesini değil tarihlerinin istikametini de değiştirmişlerdi. Artık Türklerin yüzü İslâm dünyasına dönmüştü. Talas zaferi Orta Asya'nın kaderinde bir dönüm noktası olmuştu. Bu zaferle Orta Asya'nın din ve kültür bakımından Çinlileşmesi yerini giderek İslâmiyet'e bırakmak zorunda kalmıştı. Ayrıca Talas zaferiyle Türkler ile Müslüman Araplar arasında yıllardan beri devam eden savaşlar yerini sulh devresine terk etmişti. İki millet arasında sıkı ticari münasebetler kurulmuş

³⁵ Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâf'ın Rolü", s. 11.

³⁶ Günay-Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, s. 280.

ve bu sayede İslâm dini Türkler arasında yavaş yavaş tanınıp yayılma imkânına kavuşmuştu.³⁷

Abbâsî Devleti, ülke içinde yaşanan çeşitli siyasî isyanların ve dinî çatışmaların neticesinde İslâm coğrafyası üzerindeki siyasî hâkimiyetlerini M. 815'ten sonra kaybetmiştir. Devleti'nin zayıflaması sonucu merkezî idarenin nüfuz alanı parçalanmış, İslâm coğrafyası çeşitli hükümdarların idaresi altında bölünmüştü.³⁸ Halifelerin görevlendirdiği valiler de zamanla güçlenerek kendi özerkliklerini kurmalarıyla, ülke artık dağılma sürecine girmiş ve birçok devletçiğe ayrılmak zorunda kalmıştı. Bu siyasî karışık durum Mâverâünnehir bölgesi için de geçerli olmuştur. Müslümanlar tarafından M. 711'de fethedilen Mâverâünnehir, fethinden Abbâsî halifesi Me'mûn dönemine kadar, hilâfet merkezine bağlı bir valilik olarak varlığını devam ettirmişti. Ancak Me'mûn, M. 819'dan itibaren Mâverâünnehir ve özellikle de Semerkand valiliğini, İranlı bir sülale olan ve Sâ mân-Hudât'ın soyundan gelen Esed b. Sâ mân oğullarına vermişti. Bu soydan gelen İsmail b. Ahmed, devletin zayıflamasını bir fırsat bilip, M. 900 yılında Sâ mânî Devleti'ni kurmuştu.³⁹ Bunun dışında Me'mûn'un kumandanlarından İranlı Tâhir b. Hüseyin 820'de Horasan bölgesinde Bağdat'ın doğusunda kalan eyaletleri içine alan Tâhirîler devletini; diğer bir Abbâsî valisi Yakup es-Saffâr ise 867'de İran, Horasan, Sistân ve Kirman'ı içine alan Saffârî hanedanlığını; Alevî Zeydiler de Cürcân ve Taberistan'da kendi devletlerini kurduklarını ilan etmişti.⁴⁰

37 J. Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, trc. L. Arslan, İstanbul: Kabalca, 2002, s. 41; Turan, "Türkler ve İslâmiyet", s. 294.

38 Adam Mez. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, trc. Salih Şanban, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 11-12.

39 Schaeder, "Semerkant", s. 469; Bartholad, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 88.

40 Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ. MÜFAV Yay., İstanbul 1995, III, s. 725-726; Yıldız, "Samaniler", s. 50-51; Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, I, s. 56.

Yine bu dönemde Sünnî İslâm dünyasını tehdit eden çok önemli bir başka oluşum da, Bağdat halifeliğine karşı yeni bir hilâfet kurulmuş olmasıydı. Yeni kurulan bu devlet, Mısır ve Kuzey Afrika'yı mesken tutmuş olan ve İslâm dünyasını egemenliği altına almaya çalışan Fâtımîlerdi (M. 909-1171). Sadece dünyevi iktidar sahibi değil, aynı zamanda peygamberin gerçek halifeleri de olmak isteyen Fâtımîler, M. 909 senesinde Kayravan'ı fethettikten sonra halife unvanını da üzerlerine almışlardı.⁴¹ Şiî mezhebine mensup olan Fâtımîler, kendi soylarını Hz. Hüseyin'e nispet etmişler, bu suretle İslâm dünyasına kendilerini kabul ettirmeye çalışmışlardı. Onların tek amacı doğuya doğru yayılmak suretiyle İslâm dünyasına egemen olabilmektir. Abbâsîler döneminde yaşanan bu parçalanmalar Şiî Büveyhîlerin, M. 932-1062 yılları arasında bir buçuk asra yakın bir zaman Doğu İslâm dünyasına egemen olmalarına neden olmuştur. İslâm dünyasında egemenliğin Şiî idarenin eline geçmesiyle X. yüzyıl boyunca bilhassa Bağdat'ta Sünnîlerle Şiîler arasında önemli olaylar yaşanmıştı. Nitekim Bağdat gibi Sünnî İslâm dünyasının başkenti dâhil, tüm Horasan binlerce Müslümanın ölümüyle sonuçlanan mezhep kavgalarına sahne olmuştur. Bilhassa başta Herat, Serahsî, Nesâ, Belh, Cür-cân, Rey gibi önemli şehirlerde mezhep kavgalarının savaşlara dönüşecek kadar büyük boyutlara ulaştığı bilinmektedir.⁴² Siyasî ve dinî karışıklığın oldukça yoğun olduğu bu dönemin tek olumlu gelişmesi, Türklerin İslâm dünyası ile sıkı temaslarının başlaması, İslâm'ın Türklerin arasında asıl yayılması ve Türklerin kitleler halinde Müslüman olmasıdır.

Mâtürîdî mezhebinin ortaya çıktığı Mâverâünnehir bölgesi stratejik öneme ve son derece verimli araziye sahip olması

⁴¹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, s. 12.

⁴² Seyfullah Kara, "Selçuklu Türklerinin Mezhepler Arası Barışı Sağlamaya Yaptıkları Katkıları", Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyet'e Katkıları Sempozyumu, ed. İ. H. Göksoy-N. Durak, SDÜİF Kitapevi Yay., Isparta 2007, s. 380-381, 383.

nedeniyle, tarihi süreç içinde sürekli olarak dışarıdan yapılan işgal ve istilalara maruz kalmış, irili ufaklı birçok devletin sürekli mücadeleye ettiği bir yer olmuştur. Bu nedenle bölgenin siyasi tarihi ve yapısı devamlı değişmiş, bölgede sürekli siyasi çatışma ve istikrarsızlık yaşanmıştır.⁴³ Söz gelimi bölge önce Tahirîler (M. 820-873), Saffârîler (M. 867-1003) ve Sâmânîlerin (M. 874-999) hâkimiyeti altına girmiş, daha sonra Karahanlılar (M. 840-1212), Gazneliler (M. 963-1186), Büyük Selçuklu Devleti (M. 1040-1157), Karahitaylar (M. 1124-1211) ve Harzemşahlar (M. 1097-1231)'in idaresine geçmiştir. Harzemşahların bölgedeki hâkimiyetleri ise Cengiz Han yönetimindeki Moğolların bölgeyi işgal ve istila etmesine kadar (M. 1220) devam etmiştir.⁴⁴ Bu işgalden itibaren de İlhanlı Devleti (M. 1220-1350) hâkimiyeti altına girmiştir.⁴⁵

46

Sosyo-Kültürel Bağlam:

Mâverâünnehir'in İlim ve Kültür Havzasına Dönüşmesi

Mâverâünnehir bölgesinde yaşanan bu siyasî ve askerî istikrarsızlıklara rağmen bölge bünyesinde medreseler, kütüphaneler, ribatlar gibi seçkin kurumları barındırması, ilmî ve kültürel faaliyetleri, yöneticilerin ve zenginlerin ilim adamlarını himaye etmesi gibi faktörler sayesinde ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline gelebilmiştir. Bilhassa İslâmî ilimlerde kaydedilen gelişme ve ilerleme sayesinde İslâm dünyasının en önde gelen ilim ve kültür merkezlerinden biri olabilmıştır. Böylece, bu coğrafyada birçok büyük âlim, filozof, edip ve düşünür yetişebilmiştir.

43 Özgüdenli, "Mâverâünnehir", s. 178.

44 Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Dersleri, s. 55; Togan, Umûmî Türk Tarihine Giriş, I, s. 56-65.

45 Bölge 20. Yüzyıldan itibaren Sovyetler Birliği (SSCB) himayesi altında kalmış, bu devletin 1991'de dağılması ile Özbekistan devleti himayesi altına girmiştir. Bugün hala Özbekistan'ın idare altındadır.

Bölgeye hâkim olan mezkûr devletler içinde, ekonomik, kültürel ve ilmî bakımdan en ciddi gelişmesi ve ilerlemesi hiç şüphesiz İran asıllı hanedan mensuplarının kurduğu Sâmânî Devleti'nin (874-999) döneminde yaşanmıştır. Bölgenin İslâmlaşması ve halk arasında (bilhassa Türkler arasında) İslâmiyet'in yayılması yine bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu nedenle Sâmânîler dönemi özellikle IV/X. yüzyıl Müslümanların Mâverâünnehir'de altın çağını yaşadıkları yıllar olarak kabul edilmiştir.⁴⁶ Bu yüzyıllar Abbâsî Devleti'nin batı kısmında (bilhassa Irak-Bağdat çevresi) birtakım dinî, mezhebî, fikrî, ilmî ve siyasî birtakım karışıklıkların ve çalkantıların yaşandığı ve bunların neticesinde ilmî ve kültürel faaliyetlerin gerilemeye başladığı bir döneme rast gelir. Özellikle Abbâsî Halifesi Mütevekkil (847-861) döneminde akılcılığa karşı bir tepki başlamış, ifratın yerini tefrit almış; mantık ve kelâm yasaklanmış, her türlü dinî ve fikrî münakaşa bid'at sayılmıştır.⁴⁷ Kelâm ilmi yerine hadis ilmine ağırlık verilmiş, kelâmcılar itibar kaybetmiş, hadisçiler ise devlet nezdinde büyük itibar görmeye başlamış, halifenin emriyle halk teslimiyete ve taklide zorlanmıştır. Hadis âlimleri ise sadece hadis nakletmekle yetinmiş, kelâm ilmiyle uğraşanları da zındıklıkla suçlamışlardır.⁴⁸ Bu dönemde kelâma karşı sergilenen bu olumsuz tavır Halife Kadir zamanında (991-1031) öyle bir noktaya ulaşmıştır ki bu ilmin kurucusu kabul edilen Mu'tezile yasaklı mezhep haline gelmiş, bağlıları halife fermanı ile mezhebi terk etmeye zorlanmıştır.⁴⁹ Sergilenen bu tutum ve uygulamalar Abbâsî hilafetinin merkezî otoritesinin sarsılmasına neden olmuştur.

47

46 Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 227; Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi, Ötüken, İstanbul 2006, s. 163.

47 Will Durant, İslâm Medeniyeti, trc. O. Bahaeddin, Elips Yay., Ankara 2004, s. 21; Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, II, s. 661.

48 İrfan Abdülhamid, İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları, trc. M. S. Yebrem, Marifet, İstanbul 1994, s. 127.

49 Çağfer Karadaş, "Semerkant Hanefî Kelâm Okulu Mâtüridilik", Usûl İslâm Araştırmaları, Cilt. 2/6, 2013, s. 88-89.

Bu sebeple ülkenin batı kısmında hem siyasî alanda hem de ilmi ve kültürel alanda bir çeşit duraklama dönemi yaşanmıştır. Buna mukabil her türlü fikrin özgürce tartışılabildiği hilâfetin doğu kesimi (Mâverâünnehir ve Horasan) ise huzurun, sükûnetin, güvenliğin ve istikrarın hâkim olduğu bir bölge olmuştur. Bu da hilâfetin doğu kesiminde ilmi, fikrî, kültürel ve iktisadî faaliyetlerin yoğun bir şekilde yürütülmesine imkân sağlamıştır. Dolayısıyla hilâfetin batı kısmında yaşanan bu sarsılma ve zayıflama neticesinde İslâm bilim ve düşüncesi- nin gelişiminde önemli rol oynayan ve en önemli ilim merkezi olan Bağdat, bu özelliğini kaybetmiş, yerini hem siyasî hem de kültürel bakımdan Semerkand, Buhara, Horasan, Harezm, Fergana ve Soğdiana'yı da içine alan Mâverâünnehir bölgesine bırakmıştır.

Mâverâünnehir bölgesinin ilmi, fikrî ve iktisadî canlılık bakımından öne geçmesinin birçok sebepleri olmakla birlikte bunlar arasında rol oynayan en önemli etken bölgenin Hindistan, İran ve Türk egemenliği altındaki bölgelerden gelen tarihî İpek Yolu ve Hint Baharat Yolu'nun birleştiği bir mevkide ve oldukça verimli topraklar üzerinde kurulmuş olmasıdır.⁵⁰ Çünkü bu konum sayesinde bölgede ticaret, uluslararası düzeyde çok gelişmiş, ticaret yolları yıldız biçiminde dört bir yana uzanarak İran ve Irak'taki merkezlere, doğuda Çin'e, güneyde Hindistan'a, Avrasya steplerine ve kuzeybatıda Volga boylarına kadar uzanmıştır.⁵¹ Bölge, bu özelliğiyle yüzyıllarca ticaret malları ve kervanlarının eşliğinde dinleri, felsefeleri, sanatsal modelleri, antik el yazmalarını ve gezgin misyoner keşifleri de Doğu'dan Batı'ya, Güney'den Kuzeye taşıyarak yayılmasına, karşılaşmasına ve birbirlerini etkilemesine neden

50 Ebû Abdullah Şemsüddin el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, nşr. M. J. De Goeje, E.J. Brill, Leiden, New York 1906, s. 260 vd.; Ebû'l-Abbâs Şemsüddin b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân*, nşr. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1994, V, s. 159-160; Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik*, yy., Kahire 1961, s. 161.

51 Günay-Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, s. 282.

olmuştur. Bu bakımdan bölge, kervanlar vasıtasıyla dışarıdan taşınan farklı inanç ve felsefelerin burada zengin ve canlı bir düşünce ve bilim ortamına yol açmasında çok önemli rol oynamıştır.⁵² Yabancı din mensuplarıyla yan yana veya birlikte yaşayış yoluyla temas ve sirayetini yanı sıra siyasî, ekonomik ve askerî gibi birçok şartların da bu süreçte önemli rol oynadıklarını göz önünde bulundurmak gerekir.⁵³ Öte yandan Sâmanî hükümdarları, ticaret yollarının bu önemli rolünden dolayı, bu yolları korumak ve kervanların güvenliğini sağlamak amacıyla hudut boylarında ribatlar inşa etmişlerdir.⁵⁴ Ribatlar, ülkeyi düşman hücumlarına karşı korumakla görevli süvari birliklerine mahsus hudut boylarındaki karakollar olarak inşa edilmekle birlikte İslâm dininin bölgeye iyice yerleşmesiyle yeni bir kimlik kazanmıştır. Önceleri askerî amaçla kurulan bu ribatlar,⁵⁵ eğitim ve ticaret faaliyetleri için de hizmet vermeye başlamıştır.⁵⁶ Bölgenin ticarete dayalı sosyo-ekonomik yapısının oldukça yüksek olması, yerel halkın refah düzeyini yükseltmiştir. Ticaretle sağlanan bu zenginlik sayesinde çocuklar daha iyi bir eğitim alma imkânı elde etmiş, böylece parlak bir ilmi başarının ortaya çıkması sağlanmıştır.⁵⁷

Mâverâünnehir'in ilim ve kültür havzası haline dönüşmesinde rol oynayan özelliklerinden biri de yukarıda kısmen işaretilendiği üzere çeşitli din, mezhep ve felsefelerin birbirleriyle

52 Demirci, "Türk İslâm Medeniyetinin İkinci Dalgası", s. 80.

53 Günay-Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, s. 157.

54 Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekeriyâ b. Nerşâhî, Târih-i Buhara, nşr, Abdülmecid Bedevî-N. Mübeşşir el-Tarâzî, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır 1965, s. 27.

55 İstahrî ve İbn Havkal bölgedeki ribatların sayısının 10.000'i bulduğunu söylemektedir (İstahrî, Mesâlikü'l-Memâlik, s. 161; İbn Havkal, Süretü'l-arz, s. 386). İslam coğrafyacısı Nerşâhî (ö. 348/959), Makdisî (ö. 388/988) ve Hamevî (ö. 626/1228) Baykent'te zenginler tarafından binden fazla ribat yapıldığını zikrederler. Semâni (ö. 562/1167) ise bu sayıyı üç bin olarak nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, yy., Kahire 1984, II, s. 374).

56 Usta, Türklerin İslâmlaşma Serüveni, s. 488; Kurt, Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci, s. 63.

57 Seyfullah Kara, Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları, İz Yay., İstanbul 2007, s. 78.

le etkileşim içinde bulunmasıdır. X. yüzyılda Mâverâünnehir ve Horasan halkı, çoğunluğu Müslüman olmak üzere Mecûsîlik, Budizm, Maniheizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi çeşitli dinlere mensup insanlardan oluşmaktaydı. Bu çeşitlilik, bölgenin sosyal hayatında canlılığı beraberinde getirmekte, adeta dinî geleneklerin kaynaştığı bir pota görünümünü vermektedir.⁵⁸ Bunda bölgeden geçen ticaret yolları önemli rol oynamıştır. Çünkü bölgenin ticaret yollarının kesiştiği bir yer olması çeşitli din, inanç, ideoloji, kültür ve medeniyetlerin kaynaştığı kozmopolit bir yapıya dönüşmesini sağlamıştır.

Mâverâünnehir'in çok kültürlü ve çoğulcu bir yapıya sahip olmasının bir diğer sebebi de bölgede siyasî dengeyi sağlayacak bir yönetim ile dinî hayatı kontrol edecek bir devlet dininin mevcut olmamasıdır. Zira bu özelliği sebebiyle bölge, hem etnik hem de din bakımından bir birlik arz etmeyen, aksine farklı dinlere ve kültürlere sahip kimseleri bünyesinde barındıran, siyasî, sosyal, kültürel ve dinî faaliyetler bakımından oldukça canlı olan bir konuma sahip olmuştur. Buna ek olarak başta İran ve çevresi olmak üzere Bizans, Çin ve Hindistan gibi bölgelerdeki Seneviyye, Maniheizm, Budizm, Brahmanizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi çeşitli din mensuplarının, cezalandırılıp baskılara maruz kaldıklarında, düşünce ve inanç farklılığının özgürce yaşandığı Mâverâünnehir'e gelip, burayı emin bir sığınak olarak görmüşlerdir. Bu da bölgenin çok dinli ve çok kültürlü olmasında önemli rol oynamıştır.⁵⁹ Özellikle, kültürel geçiş yolu üzerinde bulunan Mâverâünnehir, dinî faaliyetlerin mihrini oluşturmuştur. Çünkü bu yolları ticaretle uğraşanların yanı sıra, gezginci rahipler de kullanmıştır. Çeşitli dinlerin rahipleri de bu coğrafi bölgede dolaşarak dinlerini yaymaya çalışmışlardır. Nitekim bu bölgelerde farklı inanç ve felsefelerin ne denli yaygın olduğunun en güzel delillerinden

58 Foltz, İpek Yolu Dinleri, s. 19.

59 Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Dersleri, s. 55-56.

birisi, Aurel Stein tarafından bir Budist manastırında bulunan yazmalarda görülebilir. Bu eserlerin bir kısmı Budistlere, fakat esas önemli kısmı Maniheistlere, Hıristiyanlığın Nastûrî koluna ve Yahudilere aitti. Yazmalarda dikkat çekici olan nokta ise bu eserlerin on yedi ayrı dilde yazılmış olmalarıydı. Bu durum bile kendi başına Asya'nın ortasında yer alan bu alanın kültürel ve felsefi bakımından ne kadar renkli, müsamahakâr ve canlı olduğunu göstermeye yeter. Ayrıca Orta Asya'nın başka yerlerinde bulunan arkeolojik ve yazılı belgeler, dinî metinler ve resimler, Hıristiyanlık, Budizm, Helen Felsefesi ve Zerdüştilik'ten gelen fikirlerin etkileşimini de kanıtlar mahiyettedir.⁶⁰ Bu durum özellikle Orta Asya'nın doğu kısmının din ve felsefelerin kaynaştığı bir pota olduğunu gösterir. Bir diğer ifadeyle bu coğrafya başta Mecûsîlik olmak üzere Menâniyye, Sâbiîlik, Maniheizm, Deysâniyye, Merkûniyye, Mâneviyye, Dehriyye, Sümeniyye (Budizm), Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm gibi dinlere tarihsel olarak her zaman beşiklik ettiğine, birlikte yaşamalarına, gelişmelerine ve yayılmalarına imkân tanıdığına delalet eder.⁶¹ Özellikle Semerkand, Buhara ve Baykent İslâm dininin bölgeye gelmesinden önce başta yukarıda zikredilen dinlerin yayıldığı bölge olmuştur. İşte bu özellikleri sebebiyle bölge, hem etnik ve hem de din bakımından bir birlik arz etmemiş, aksine farklı dinlere ve kültürlere sahip kimseleri bünyesinde barındıran, siyasî, sosyal, kültürel ve dinî hareketliliğin oldukça canlı olduğu bir konuma sahip olmuştur.

Öte taraftan Mâverâünnehir'de hüküm süren Sâmânî Devleti'nin inanç özgürlüğüne önem verip farklı inanç gruplarına müsamahalı davranması farklı yerlerde baskı gören çeşitli din ve mezhep mensupları için dinlerini özgürce yaşayacakları güvenli bir sığınak olmuştur. Dolayısıyla bölgede gelişen

⁶⁰ Demirci, "Türk İslâm Medeniyetinin İkinci Dalgası", s. 80-81.

⁶¹ Sabri Hizmetli, "Orta Asya'da Misyonerlik Faaliyetleri ve Zararlı Dinî Akımlar", Orta Asya'da İslâm, ed. M. Savaş Kafkasyalı, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yay., İstanbul 2012, III, s. 1484.